

Al-Ghazali and Theory of The Soul: A Comparative Study/

Gazâlî ve Ruh (Nefs) Teorisi: Karşılaştırmalı Bir Çalışma

Noor Shakirah Mat Akhir, Pulau Pinang: The Universiti Sains Malaysia

Cooperative Bookshop Ltd. 2010, s. 315

İsmail ALBAYRAK*

2011 yılı, büyük alim İmam Gazali'nin 900. vefat yıl dönümüdür. Yaklaşık bir milenyumdur yazmış olduğu pek çok eserle hem İslam aleminde hem de Batı dünyasında etkisini sürdüren Gazali'nin düşünce dünyasına yeni bir soluk getiren önemli bir eserle karşı karşıyayız. Zamanlama açısından oldukça hassas bir yere sahip bu eser Malezyalı İslam çalışmaları uzmanı Dr. Nur Şakira Mat Ahir'e aittir. Dr. Nur Şakira, Leeds Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezini 2010 yılında biraz daha geliştirerek kitap haline getirmiştir. Bu değerli çalışmasında yazar, İmam Gazali'nin hayatı, eserleri ve sonraki dönemlere etkisi başta olmak üzere pek çok konuyu detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bununla birlikte kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere asıl temanın İmam Gazali'nin ruh (nefs) anlayışı ve şahsiyet kavramıyla ilgili değerlendirmelerine yoğunlaştığı görülmektedir. Kanaatimce bu eserin orijinallığı, yazarın da belirttiği gibi, pek çok akademik çalışmaya felsefi açıdan konu olan Gazali'nin ilk defa geniş bir şekilde insanın psikolojik yapısını ve bu yapının insan karakterini (ya da şahsiyetini) anlamadaki katkısını ele almasında yatmaktadır.

Yedi kısımdan oluşan eserin ilk bölümünde (4-17) Gazali'nin yaşamış olduğu sosyo-politik çevre ile birlikte hayatı ve eğitimi hakkında şümulü bilgi verilmektedir. İkinci bölümde (18-84) Gazali'nin meşhur otobiyografisi *el-Munkız mine'd-Dalal* adlı eseri analiz edilmektedir. Araştırmacı, İmam Gazali'nin 'ilim' konusundaki düşünceleriyle birlikte yaşadığı sıkıntılı akli ve entelektüel süreci değerlendirmektedir. Ayrıca tasavvuf ve kelim ilmi ve bu iki önemli disiplinin Gazali tarafından nasıl anlaşıldığı üzerinde de sık sık durmaktadır. Gazali'nin diğer eserlerinin de zaman zaman tartışma konusu edildiği bu bölümde kelami spekülasyonlardan tasavvufi tecrübeye, şüphenin fitriliğinden felsefecilerin bidatlarına kadar farklı meseleler eleştirel bir şekilde ele alınmaktadır. Bu nedenle ikinci kısımda yazar sadece *el-Munkız*'la ilgili bilgi vermekle yetinmemekte bilakis Gazali'nin diğer eserleri ve bu eserlerin bir taraftan tarihsel arka planı ve kronolojisi diğer taraftan da muhatap kitlesi hakkında okura önemli ipuçları sunmaktadır. Özetle Gazali'ye göre

---

* Australian Catholic University (ACU) Öğretim Üyesi (Prof. Dr.).

tasavvuf, Kur'an ve Sünnet ile eğitilmiş/yetiştirilmiş bir aklın kontrolü altında olduğu müddetçe gerçek mutluluğun yegane adresidir (78).

Üçüncü bölüm (85-110) Gazali'nin emeklilik döneminde ele aldığı başyapıtı (magnum opus) İhya Ulûmi'd-Din üzerinde durmaktadır. Yazar İhya'yı hususiyle sağlıklı bir toplumun inşası için gerekli olan reformlar üzerinde durduğu için ilk sosyolojik çalışma kabul etmektedir (98). Bu bölümde Yazar, Gazali'nin İhya ile bir taraftan toplumun maneviyatını yükseltmeyi amaçlarken kullandığı doneleri tartışırken diğer taraftan da dünyevileşmeye karşı da halkı nasıl sakındırdığını uzun örneklerle izaha çalışmaktadır. Dördüncü bölümde (111-217) ise öncelikle meşhur üç Yunan filozofunun (Eflatun, Aristo, Platon) nefis konusundaki düşünceleri özetlenmektedir. Hususiyle ruhun bedenle ilişkisi ve maddi-ilahi yönü ile farklı boyutları ele alınmaktadır. Benzerlik ve farklılıkların çok güzel bir şekilde gösterildiği bu bölümde Yunan filozoflarının ruh-beden ilişkisini metafiziğin önemli meseleleri arasında değerlendirdikleri açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Bundan sonra da iki Müslüman filozofun (Farabi, İbn Sina) kozmolojisinde ruh ve beden ilişkisi işlenmektedir. Yazar Müslüman filozofların Yunan filozoflarından etkilendikleri ve ayrıldıkları noktaları geniş bir şekilde tahlil etmektedir. Bu çerçevede Müslüman filozofların ruh, emir ve ilim gibi anahtar kavramlarla ilgili değerlendirmeleri de ayrı bir öneme sahiptir. Yazarın da Tritton'dan alıntı yaparak değişik bir vesileyle işaret ettiği gibi nefsin varlığını kabul onu tanımlamaktan daha kolay görünmektedir (173). 106 sayfadan oluşan bu bölümün en geniş kısmı Gazali'nin nefis anlayışına ayrılmıştır. Burada Gazali kalb, ruh, ilm, ve nefis kavramları üzerinde durmakta, insan nefsinin (ruh) Allah'ın emri altında olduğunu, insanın özünün bölünmez bir parçası olduğu, ve takdir dünyasına ait olup ebedi olmadığını söylemektedir (179). Yazar daha sonra Gazali'nin hayvani ve ruhi nefis ayrımına dikkat çekmekte ve hayvani nefsin ölümle son bulacağını söylemektedir.(180). Ruhi nefis ise ne cisim ne de arazdır, bilakis o kalpte var olan bir cevher (185). Gazali'ye göre insanda bu nefsin varlığı onun ilmi kapasitesine, emaneti kabulüne ve halife oluşuna açık delildir. Buradan da nefsi bilmenin Tanrı bilgisi için önemli bir adım olduğu konusuna geçerek meseleyi ilim bağlamında genişletmektedir. Gazali'nin nefsi ilmin meskeni kabul etmesi ve peygamberleri de genel olarak nefis doktorları olarak değerlendirmesi bu bölümün önemli konuları arasındadır.

Beşinci bölümde (219-252) Gazali'nin nefis teorisindeki manevi dinamikler üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde uzun uzun insani bilgi ile ilahi bilgi konusu işlenmekte ve Gazali'nin maneviyat hakkındaki genel görüşleri ele alınmaktadır. Bölümdeki anahtar kavramlar İhya'daki Kitabu'l-İlm bölümüyle Mişkatu'l-Envar'dan alınmıştır. Gazali'nin nefis teorisi onun akıl anlayışıyla yakından ilişkili olduğu için insanı diğer canlılardan farklı kılan aklının değişik işlevlerine sık sık

vurgu yapılmaktadır. Maneviyat konusunda da özellikle havas ve avam ayrımı yapan Gazali'nin ilim ile amel arasında kurduğu ilişkiyi inceleyen yazar çok güzel bir şekilde konuyu özetlemektedir. (245-250). Altıncı bölümde (253-282) ise Gazali'nin karakter ve kişilik kavramı üzerinde durmaktadır. Araştırmacı öncelikle karakter, kişilik, bireysellik gibi temel kavramlar üzerinde durduktan sonra Gazali'nin Kur'ânî yöntemi takip ederek kişilik kavramını biyolojik olarak değil ruhi açıdan (manevi olarak) tanımladığına dikkat çekmektedir (255-7). Güzel karakter ve kötü karakterin özellikleri hakkında da Gazali'nin yaklaşımlarını değerlendiren yazar genelde onun karakteri nefsin bir iç dinamiği ya da boyutu olarak kabul ettiğini söylemektedir. (267). Karakter değişimi, nefsin tezkiyesinde karşılaşılan engeller, orta yol, hikmet, adalet, cesaret gibi önemli hususları da bu çerçevede tahlil eden araştırmacı zaman zaman da Gazali'nin farklı eserlerindeki değerlendirmele-
rindeki tenakuzlara dikkat çekmektedir.

Son bölümde (7. Kısım; 283-298) ise, nefis paradigması ve modeli ele alınmakta ve genel bir değerlendirmeyle eser sonuçlandırılmaktadır. Gazali insan tabiatını unutmadan kalp, ruh, nefis ve akıl arasındaki ilişkinin değerlendirildiği bu bölümde genel bir sonuç kısmı da yer almaktadır. Başta da ifade edildiği gibi eser Gazali'nin öğretisinde nefis/ruh anlayışı ve karakter kavramını ele almaktadır. Konuyu değişik açılardan ele alan yazarın kullandığı kaynaklar oldukça zengindir. Gazali'nin kendi eserlerini de kronolojik olarak ele alan yazarın, Gazali'nin konuyla ilgili görüşleri ile bizzat yaşamış olduğu manevi gelişim süreci arasında ustaca irtibat kurması çalışmaya farklı bir renk katmaktadır. Ayrıca çok sık olmamakla birlikte yazarın Gazali'ye yönelttiği eleştiriler de burada zikredilmeye değerdir. Çok az yazım hatasının yer aldığı çalışma özgün ve emek mahsulüdür. Eserde zaman zaman tekrarlarla karşılaşılrsa da, içerik zenginliği bize Gazali'nin bir milenyum sonra da hala çalışılacak pek çok yönünün olduğunu göstermektedir. Genelde İslam çalışmaları, özelde ise felsefe konularına meraklı her okuyucunun başvuracağı bu değerli eserin kendisinden sonra yapılacak diğer çalışmalara ufuk açması temennisiyle.

Evlenme Akdinde Batıl-Fasit Ayrımı

H. Mehmet Günay, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 2008, 168 s.

Şükrü ŞİRİN*

İslam Hukuku'nun en temel kavramlarından olan batıl-fasit ayrımı, toplumun bütün bireylerini ilgilendirmesi açısından güncelliğini ve önemini hiç yitirmeyen evlenme akdinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Klasik fıkıh eserlerinde ve

* Sakarya Üniversitesi SBE Arap Dili ve Belâğâtı Anabilim Dalı (Okutman)

hatta modern çalışmalarda çok da belirgin bir şekilde ortaya konulmamış olan bu ayırım muhtemelen, oldukça karmaşık yapısı, iç içe geçmiş birçok farklı boyutunun olması ve bunların her birinin ayrı ayrı ama bir bütün halinde analitik bir tahlile tabi tutulmadan anlaşılmasının pek mümkün olmaması gibi nedenlerle zorluğunu korumuştur. Bu karmaşık yapı neticesinde de bir yerde fasit olarak nitelenen bir akit şekli bir başka yerde batıl olarak nitelenebilmektedir.

H. Mehmet Günay, konunun sunumu başlığı altında böyle bir çalışmanın neden gerekli olduğunu yukarıda vermeye çalıştığımız şekilde açıkladıktan sonra nasıl bir yöntemle konuyu ele aldığını anlatarak çalışmasını beş bölüm ve ardından da sonuç kısmında toplamıştır.

Birinci bölümde ‘Hükümsüzlük Teorisi Açısından Evlenme Engelleri’ ele alınmış, genel olarak akit teorisi ve evlenme akdi hem klasik eserlerde yer alışı ve şekliyle ve hem de konunun çağdaş literatürde ele alınışıyla devam ettirilmiştir. Yazarın ifade ettiğine göre Hanefî mezhebi dışındaki diğer mezhepler, kural olarak akitlerde rükün ve şart ayırımını kabul etmektedir. Bununla beraber, akdin kurulması ve geçerli bir şekilde sonuç doğurması için gerekli olan şartları in’ikat ve sıhhat gibi ayrı bir sınıflamaya tabi tutmadıkları gibi, rükün ve şartlardaki eksikliğin türüne göre akde farklı hükümsüzlük müeyyideleri de bağlamamaktadırlar. Hanefî mezhebinin geliştirdiği akit teorisi ile diğer mezheplerinki arasında köklü ve yapısal farklılıklar bulunduğunu ifade eden Günay, modern dönem müelliflerinin de konuya ilişkin farklı eğilimlere sahip olduklarını belirtir. Modern dönem müellifleri arasında, tıpkı ibadetlerde olduğu gibi evlenme akdinde de batıl-fasit ayırımına yer olmadığı, sadece sahih ve gayri sahih olmak üzere iki çeşit evlenme akdinin varlığını kabul edenler bulunmaktadır. Bazı müellifler ise evlenme akdinde batıl-fasit ayırımının varlığını kabul etmektedirler. 1917 tarihli *Hukuk-i Aile Kararnamesi* de fasit ve batıl evlenmeler arasında fark olduğu esasına göre düzenlenmiştir.

Modern dönem müelliflerinin, eşler arasında evlenme engellerinin bulunmaması şartının, akdin hangi grup şartları arasında yer aldığı konusunda farklı kanaatler taşıdıkları ifade edilmiş ve bu görüşler beş grup olarak kategorize edilmiştir. Yazar tarafından her bir görüşün değerlendirmesinin de uzun uzun yapıldığı bu bölümün sonunda Ebû Hanîfe ve İmameyn’in konuyla ilgili görüşleri değerlendirilmiş ve eserin bundan sonraki bölümlerinde de sıkça karşımıza çıkacak olan gayri sahih evliliklerin üç çeşit olduğu sonucuna varılmıştır. Bunlar; 1. “Yokluk” anlamında batıl. 2. Teknik anlamda fasit. 3. Dar ve teknik anlamda batıl.

İkinci bölümde “Şüphe Doktrini Açısından Evlenme Engelleri” incelenmiştir. Evlilik akdi ile zınayı birbirinden ayıran ve kadınla erkek arasında gerçekleşen cinsel ilişkinin zina kabul edilmemesini ve dolayısıyla da haddin düşürülmesini gerektiren

husus milk ya da milk şüphesidir. Yani bir ilişkinin zina olmaması için evliliğe dayanması ya da evlilik şüphesinin bulunması gerekir. Bununla beraber kavramsal açıdan zina tanımının kapsamına giren her fiil de her zaman haddi gerektirmeyebilir. Çünkü zina, haddi gerektiren cinsel ilişkiden daha genel bir kavram olarak kabul edilmiştir. İşte tanım gereği zina sayılmakla beraber bir ilişkiden haddin düşmesini gerektiren şüpheler üç başlık halinde sıralanmıştır:

Mahal şüphesi (Şübhētün fi'l-mahal): Evlenilmesi söz konusu olan kadının, akdin mahalli olmaya elverişli olup olmadığı hususunda ortaya çıkan bir şüphe dir. Mesela bir evlenme akdinde, akdin mahalli olan kadının haram olduğuna dair güçlü bir delilin varlığının yanı sıra helal olduğuna dair de zayıf bir delil bulunabilir. Böyle bir durumda güçlü olan delile göre hüküm verilmesi gerekirken nikah akdi ve akabinde de cinsel ilişki gerçekleşse, kendisi zayıf olan ama kuvvetli bir şüphe meydana getirmesi nedeniyle kadının helal olduğunu gösteren delil gereği had düşecektir. Bununla beraber mahal şüphesi ile kurulan evliliklerin fasit olduğu, buna rağmen bu evliliklerden doğan çocuğun nesebinin sabit olacağı ve ayrılan kadının iddet bekleyeceği hususunda görüş birliği vardır.

Karıştırma şüphesi (Şüphetü'l-iştibâh): Bir kişinin aralarında evlenme engeli bulunan bir kadınla, kuvvetli ya da zayıf şer'î bir delile dayanmaksızın helal olduğunu zannederek evlenmesi ve bunun sonucunda da cinsel ilişkiye girmesidir. Ortada helallığe dair güçlü ya da zayıf herhangi bir delil bulunmadığı için bu şüphe tamamen subjektiftir. Dolayısıyla bunun iyi niyete ve karıştırmayı haklı kılacak bir gerekçeye dayanması şarttır. Kabul edilebilir bir mazerete dayalı iştibah şüphesi haddi düşürürken fiilin zina vasfını ortadan kaldırmamaktadır. Ortada hukuken dikkate alınacak bir akit olmadığı için doğan çocuğun nesebi sabit olmadığı gibi, ayrılan kadının iddet beklemesi de gerekme yecektir.

Akit şüphesi (Şüphetü'l-akd): Hukuk nazarında gerçek bir varlığa sahip olmayıp şeklen mevcut olan bir evlilik akdine dayanarak cinsel ilişkiye girilmesi durumunda ortaya çıkan şüphe dir. Yazar bu bölümde, çok hassas ve dakik incelemeler gerektiren bir konuyu oldukça başarılı bir şekilde ortaya koymuş, bu konuyla ilgili olarak Ebû Hanîfe ve İmameyn'e isnad edilen örnekleri tekrar analiz etmiştir. Sonuç olarak akit şüphesinin varlığını kabul ettiklerini ama bu şüphenin gerekçelendirilmesinde farklılık olduğunu gayet açık bir şekilde ifade etmiştir.

Üçüncü bölümde "Butlan-Fesat Teorisi Bağlamında Tipik Evlenme Şekilleri" örnekleme yoluyla değerlendirilmiştir. Günay, bu bölüme kadar olan kısımda konuyla ilgili farklı görüşleri ve bu görüşlerin değerlendirilmesi sırasında da kendi görüşlerini sıralamıştı. Bu bölümde ise örnekler üzerinden kendi görüşleri ve yapmış olduğu yeni taksimat çerçevesinde evlilik çeşitlerine yer vermektedir. Bu bölüm

hakkında bilgi vermeye geçmeden önce yazarın nikah akdinde batıl-fasit kavramlarıyla ilgili olarak teklif ettiği yeni sınıflandırmayı vermek faydalı olacaktır.

BATIL	FASİT
DARVE TEKNİK ANLAMDA BATIL	1.DARVE TEKNİK ANLAMDA FASİT
YOKLUK ANLAMINDA BATIL	2.TEKNİK ANLAMDA FASİT

Eserin bu bölümünde incelenen evlilik örnekleri, yukarıda verilen kısımlar çerçevesinde ele alınmış, hukukî değerleri ve sonuçları itibarıyla bu şekilde sınıflandırılmıştır. İlk olarak sahih evlilik anlatılmış ve bu şekilde sahih evliliğin sonuçları ile bundan sonra gelecek olan evlenme çeşitlerinin sonuçlarının karşılaştırılmasına imkan tanınmıştır. Ardından da sırasıyla şu örnekler yer verilmiştir:

- ✦ Şahitsiz evlenme
- ✦ Süreli evlenme (Muvakkat Nikah ve Mut'a Nikahı)
- ✦ İki akraba ile ve beşinci hanımla evlenme (cem)
- ✦ Mahrem kadınla evlenme
- ✦ Başkasıyla evli olan ve başkasından iddet bekleyen kadınla evlenme
- ✦ Müslümanın gayri müslimle evlenmesi

Sayılan bütün bu örneklerin kendi sistematiği içinde nasıl kategorize edileceğini de gösteren yazar, Müslümanın gayri müslimle evlenmesi konusunda özellikle ayrıntıya girmekte ve Müslüman erkeğin ehli kitap dışında gayri Müslim bir kadınla evlenmesini ve Müslüman kadının gayri Müslim bir erkekle evlenmesini ayrı başlıklar altında değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Dördüncü bölüm, M. Ahmet Zerkâ'nın evlenme akdinde batıl fasit ayırımına ilişkin görüşlerine ve bunların değerlendirilmesine ayrılmıştır. Yazar, Zerkâ hakkında kısaca bilgi verdikten sonra onun konuyla ilgili makalesinden bahsetmektedir. Arapça olarak yayınlanan makalenin başlığı şöyledir; *Hataü taksîmi'n-nikâh ilâ fâsîdin ve bâtilin: Tahkîk ve nakd ve iktirâhun efdal fi't-taksîm* (Evlenme Akdini Fasit ve Batıl Şeklinde Ayırmanın Yanlışığ: İnceleme, eleştiri ve ayırım konusunda daha iyi bir öneri).

Makalenin başlığını koyarken batıl-fasit ayırımının yanlışığını vurgulayan Zerkâ'nın, konuyla ilgili değerlendirmesi ve teklifleri yazar tarafından gayet ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Daha sonra bu görüşlerin değerlendirilmesine geçilmiş ve başlarken şöyle bir ifadeye yer verilmiştir: "...Müellifin makale boyunca sergilediği tespit ve yorumların bir kısmını son derece yerinde bulduğumuzu ve aynen paylaştığımızı belirtmemiz gerekir. Mesela evlenme akdinin hem mahiyet hem de sonuçları bakımından diğer malvarlığı akitlerinden oldukça farklı olduğu, dolayısıyla malvarlığı akitlerinde geçerli olan ilke ve teorilerin evlenme akdine de teşmil edil-

mesinin her zaman isabetli sonuçlar vermediği tespiti, bu kitap boyunca bizim de değişik vesilelerle dile getirmeye çalıştığımız önemli tespitlerdendir...” Diğer taraftan Zerkâ'nın daha çok şüphe kavramı üzerinde yoğunlaştığı ve şüphe kavramı odaklı bir bakış açısından hareket ettiğini söyleyen Günay, böyle bir kurgulamanın getirdiği sakıncaları ve kargaşayı ifade ettikten sonra diğer noktalarda da bazı anlamlı ve önemli tenkitlerine yer verir.

Yazar **beşinci bölüme** kadar hem klasik hem de modern kaynaklarda nikah akdinde batıl-fasit kavramının nasıl ele alındığını, kendi değerlendirmesiyle birlikte verdikten sonra beşinci bölümde “Evlenme Akdinde Batıl Fasit Ayırımına İlişkin Analitik Bir Çözümleme Denemesi” başlığını kullanmaktadır. Bu bölümde batıl-fasit ayırımının tam bir sistem dahilinde sunulması hedeflenmektedir. Batıl-fasit ayırımındaki zorluğun temel sebeplerini saymakla başlayan yazar, sekiz madde halinde sıraladığı sistematik örnekler üzerinden, oldukça tutarlı ve bütüncül bir yapı sergileyecek şekilde batıl-fasit ayırımını ortaya koymuştur. Daha önce belirtmiş olduğumuz “Dar ve Teknik Anlamda Batıl”, “Yokluk Anlamında Batıl” gibi kavramlar bu bölümde tam olarak netlik kazanmakta ve örnekleriyle birlikte birbirinden farklı oldukları yerler ortaya konulmaktadır.

Sonuç bölümünde ise, çalışma boyunca yapılan inceleme ve değerlendirmeler neticesinde öne çıkan bazı tespitlere özetle tekrar yer verilmiştir. Evlenme akdinde batıl-fasit ayırımı konusu ve bu konuyla alakalı olan evlenme engelleri meselesi akit ve hükümsüzlük teorileri açısından ele alınmıştır. Bununla birlikte yazara göre, gerek Hanefi kaynaklarında gerekse diğer fıkıh mezheplerine ait kaynaklarda ve modern fıkıh çalışmalarında, evlenme akdinde batıl-fasit ayırımıyla ilgili kapsamlı ve genel geçer bir ölçüt belirlemenin oldukça zor olduğu ortadadır. Bu konuda “ihtilaf” eksenli, “ şüphe” eksenli ve “hüküm” eksenli muhtelif ayırım ölçütleri öngörmek mümkün ise de bunların hiç birinin tek başına yeterli olmadığı açıktır.

H. Mehmet Günay tarafından kaleme alınan bu eserin okuyucuları, konunun ciddi bir çalışma ve birikim gerektirdiğini anlayacak, yazarın bu eseri hazırlamak için harcadığı emek ve mesainin oldukça güzel bir şekilde yansıtıldığını göreceklerdir. Eserin mantık kurgusunun güçlülüğünü göstermesi açısından burada paylaşmak istediğimiz bir husus ise, bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi gereken bu çalışmadan herhangi bir cümle ya da paragrafın çıkartılması halinde anlatılmak istenen konu bütünlüğünün kaybolacağı ihtimalidir. Eserin, kendi alanında önemli bir boşluğu doldurduğu ve konuyla ilgili bundan sonraki çalışmalara referans olacak bir özellik taşıdığı ortadadır.

Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri

Selim Özarlan, Ankara: Diyânet, İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, 108 s.

Hüseyin DOĞAN*

Eser özlüce, Önsöz ve Giriş ile birlikte toplam altı bölüm ve Sonuç kısmından oluşmaktadır.

Eser, yazarının başlangıç kısmında da dile getirmeye çalıştığı gibi, İslâm Dini'nin âlim ve mütefekkir bir kişiliği olarak Mâtürîdî kelâmcılarından Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî'nin ilmî, fikhî ve bilimsel yönünü bütün ayrıntılarıyla ortaya koyma ve bu doğrultuda okuyucuyu aydınlatma amacı gütmektedir. Nitekim yazar, bu meyanda konuya yaklaşımını şu şekilde anlatmaktadır: “Pezdevî, ilim, irfân ve kültür yönünden çok verimli ve bereketli topraklara sahip olan Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş büyük bir kelâm ve fıkıh bilginidir. Bilindiği gibi Mâverâünnehir, Ceyhun nehrinin doğu tarafı olup İslâm'dan önce Hayatıla, İslâm'dan sonra ise, Mâverâünnehir olarak adlandırılan bölgenin adıdır. Ceyhun nehrinin batı yakasına ise, Horasan denilmektedir. Bölgede, Neseף, Semerkand, Buhara, Tirmiz, Taşkent, Fergana gibi önemli kültür merkezleri yer almaktadır. Bunlardan Pezdevî'nin de kadılık yaptığı Semerkand, hem İslâm öncesi hem de sonrası devrede, çeşitli din ve kültürlerin kavşak noktası olmuştur... Muhammed Pezdevî'nin yaşamış olduğu XI. yüzyıl siyâsî, ilmî ve dinî açıdan İslâm düşüncesinin zirveye ulaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu yüzyılda İslâm düşüncesinin teşekkülünde rol oynayan felsefe, kelâm ve tasavvuf birer ilmî disiplin haline gelip sistemleşmiştir.” (s.11). Bu açıdan yazara göre, Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî'yi araştırma ve incelemeye dayalı akılcı-bilimsel sistemin önemli temsilcilerinden kabul etmek ve onu bu yönüyle Ehl-i Sünnet Kelâm'ı içinde yetişmiş olan ilkeli, sistemci ve akılcı bir İslâm bilgini ve mütefekkiri olarak değerlendirmek mümkündür (s.12-13).

Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî'nin hayatı, yetiştiği bölge, eserleri, kelâmdaki yöntemliliği ve bilimsel kişiliğinin bütün detaylarıyla işlendiği **giriş** kısmında yazar, el-Pezdevî'nin, çocukluktan itibaren tanıştığı sosyal ve kültürel çevre ile yaşamış olduğu siyâsal ve ilmî atmosfer hakkında bilimsel bazı tespitlerde bulunmaktadır (s.9-11). Öyle ki yazar, bu tespitleriyle Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî'nin içinde yetiştiği sosyal ortam ve yaşamış olduğu siyâsal, kültürel ve inançsal etkenler dolayısıyla kişiliğinin ve karakterinin önemli ölçüde şekillendiği ve bu durumun görüş ve düşüncelerine açıkça yansdığı kanısına varmaktadır. Zira yazara göre, el-Pezdevî, bilimsel kişiliği ve ilmî görüşleri noktasında hemen hemen

* Muş A.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD Öğretim Üyesi (Yrd. Doç.)

bütün çevrenin ve ilim adamlarının ilmi ve dinî saygınlığını kazanmış, hatta kelâm ve fıkıh alanlarında bilimsel bir otorite olarak da kabul edilmiştir. Bu nedenle, yazarın Ömer en-Nesefî'ye atıfta bulunarak dile getirmeye çalıştığı şu tümceleri bu anlamda kayda değerdir: “Ebu'l-Yusr, Mâverâünnehir ülkesinde yaşatlarımızın şeyhi, imâmların imâmıydı, ona her taraftan insanlar gelirdi, doğu ve batı “Usûl”/Kelâm'da ve “Furû”/Fıkıh'da eserleriyle dolmuştur.” (s.13). Özellikle de, Kelâm'daki yöntembilimini iknâ ve savunma mekanizması üzerine binâ eden bir düşünür olan el-Pezdevî, inançsal konulardaki temel yaklaşım ve görüşlerini ispat ve iknâ sadedinde genel olarak, Ehl-i Sünnet'in anlayış tarzına da uygun olarak “cedel” yöntembilimini benimsemiş ve kendi yapıtında muhâtaplarına karşı açık ara kullanmıştır.

Yazar, **birinci bölüm**de bilgi, âlem ve Allah ana başlığı adı altında el-Pezdevî'ye göre bilginin tanımı ve neliği, bilgi edinme yolları; âlemin mâhiyeti ve dinin esâsını oluşturan Allah tasavvuru ve anlayışı üzerinde durmaktadır (s.15-25). Bu meyanda el-Pezdevî'nin, kesin bilgiyi elde etme ya da ona ulaşma husûsunda tıpkı seleflerinde olduğu gibi duyulara, akla ve habere önemli oranda yer açtığı gözlenmektedir. Diğer yandan o, tasavvufçuların anlayışına karşıt olarak “ilhâmî” dinin bilgi kaynaklarından kesinlikle kabul etmemektedir (s.17). Böylelikle, mutasavvıfların, bilgi kaynakları arasında kabul ettikleri ve ısrarla üzerinde yoğunlaştıkları “ilham”ı kabul etmeyerek, aslında bir ölçüde kelamcı kimliğini ve çizgisini de muhâfaza etmiştir (s.101). el-Pezdevî, Allah-âlem ilişkisiyle de ilgili olarak Ehl-i Sünnet'te var olan klasik bir anlayışı benimsemiş ve âlemin içindekilerle birlikte her şeyiyle sonradan yaratıldığı (hudûs) anlayışını savunarak temellendirmeye çalışmıştır. Zira el-Pezdevî, bu türden bir savla aslında, âlemin yaratılmışlığı düşüncesini muhâtaplarına ispat etmekten çok, doğrudan Allah'ın varlığına ve birliğine ulaşmak istemiştir (s.22). Kaldı ki bu yöntem, genelde kelâmcıların kendi yapıtlarında dile getirmiş oldukları görüş ve düşüncelerini izâh ve ispat sadedinde izlemiş oldukları temel argümanlardan veya düşünce sistemlerinden birisidir.

Bu bağlamda el-Pezdevî, Allah tasavvuru noktasında Hanefî-Mâtürîdî çizgiye sadık kalarak, aşırı teşbîh anlayışı ile aşırı tenzîh anlayışı arasında orta bir yol izlemiştir. Öyle ki, el-Pezdevî, Kur'an ve hadislerde geçen kimi dinsel nasslara da atıfta bulunmak suretiyle, Allah'ın ezeli ve ebedî olduğunu; O'nun zâtıyla ilişik birtakım kemâl sıfatları bulunduğu düşüncesini savunmaktadır (s.23-25, 101). Genel bir söylemle dillendirmek gerekirse, genelde Ehl-i Sünnet'in özelde ise el-Pezdevî'nin müteşâbih nassların anlaşılması husûsunda ortaya koymuş oldukları temel anlayış, olumsuz dilin yansıtmış olduğu belirsizlikle (çok anlamlılıkla), lafızcı anlama sıkı sıkıya bağlı kalan teşbîhi (insan-biçimci) dilin tek anlamlılığı arasındaki uzlaşmacı bir yapıdır ki, bu dil sembolik (temsîli) bir çerçeveyi ifade etmektedir.

Yazar, eserin **ikinci bölümünde** ise, birinci bölümde kaleme aldığı ve işlediği bilgi ve Allah anlayışına bağlı olarak peygamberlik, onun imkânı ve gerekliliği ile peygamberlerin temel nitelikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır (s.28-29). Öyle ki, görüş ve düşünceleri bağlamında Kur'an'ın salık verdiği bir peygamber imgesi ve yaklaşımını kabul eden el-Pevdevî, İslâm'daki peygamberlik müessesesinin dinin aşlının ve aklın gerçekliğinin bir tezâhürü olduğu kanısındadır. Zira, yazarın şu ifadeleri bu anlamda kayda değerdir: “Allah hiçbir şeyi yapmak zorunda olmadığı gibi peygamber göndermek mecburiyetinde de değildir. Akıl, insanın ahirette kurtuluşunu sağlayacak yolu tam mânâsıyla bulamayacağından, insanlığa elçi göndermek akli bakış açısından övgüye lâyık bir davranıştır. Bu nedenle, Allah'ın elçi göndermesi, onun hikmetinin bir tezâhürüdür, rahmettir ve lütüftür.” (s.101-102). Bununla birlikte el-Pezdevî, Ehl-i Sünnet kelâmının genel anlayışına paralel olarak peygamberlerin doğruluğunun sınanmasında ve kanıtlanmasında mucizeyi bir kanıt olarak düşünmektedir. Çünkü ona göre, mucize olayı olmadan peygamber olmak ya da peygamberlik iddiasında bulunmak hiçbir biçimde olanaklı değildir (s.31).

Yazar, **üçüncü bölümde** el-Pezdevî'nin insana bakışını ve onun özelinde insanın özgürlüğü ve sorumluluğu sorununu tartışmaktadır. Buna göre, Allah'ın evrendeki her şeyin ve aynı zamanda da insanın eylem ve hareketlerinin bizzat yaratıcısı olmasının, nesnel alanda insanın kendi eylem ve hareketlerinde özgür ve hür olmasına herhangi bir engel teşkil etmeyeceğini düşünen el-Pezdevî, insanın irâdesiyle ihtiyârî eylem ve davranışları gerçekleştirebileceği kanısındadır (s.35-36). Buradan, insanın kendi eylem ve davranışlarında sorumlu olduğu görüşüne ulaşan el-Pezdevî, fiillerin yaratılmasının, kelâmcıların söylemiyle “halk” edilmesinin Allah'a; yapıma, gerçekleştirilme veya “kesb” edilme açısından ise insana ait olduğunu düşünmekte ve savunmaktadır (s.36). Salah-aslah meselesinde genel Mâtürîdî anlayışa bağlı kalan el-Pezdevî, “et-Teklîfu mâlâ Yutak” konusunda ise Allah'ın, insanın gücünün üzerinde olan ya da gücünün yetmeyeceği bazı şeyleri ona yüklemesinin mümkün olup olmadığını çok net olarak tartışmıştır (s.38). Tıpkı, diğer Mâtürîdî bilginlerinde olduğu gibi, onun da bu husûsta kendisine dayanış olduğu temel kanıt Kur'an'daki; “*Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmeyeceği şeyleri de yükleme*” (Bakara, 2/286) âyetidir.

İmânın tanımı ve neliği, imân-amel ilişkisi, taklîdî imân ile imânın yaratılmış olup olmadığı gibi temel dinsel ve inançsal (itikâdî) problemlerin detaylı bir biçimde işlendiği **dördüncü bölümde** yazar, el-Pezdevî'nin imânın aslî ve temel unsuru olarak “kalbe” önemli bir işlev ve misyon yüklediğini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, el-Pezdevî, imân konusunda tasdik dışında kalan bütün tanımlama ve yorumlamaları açıkça reddetmektedir (s.45). Hiç şüphesiz o, imân konusundaki bu

türden bir değerlendirmeyle başta içinde yetiştigi dinsel gelenek ve inanç çizgisine sâdik kalmasının yanı sıra, ameli imândan bir parça addederek mü'min olmayı neredeyse imkânsız duruma sevk eden diğer İslâm ekollerinin imân tasavvurlarına da bir anlamda karşı koymak istemiştir (s.102). Öyle anlaşılıyor ki, imân konusunda taklîdî imânı dahi yeterli bulan el-Pezdevî, bir sonraki aşamada yani, elde edilen ya da ulaşılan imânı test etme veya ondaki şüpheleri arındırma konusunda insanın bundan sorumlu olacağı; kısacası, mutlak idealin tahkiki imânı elde etmek olduğu görüşündedir (s.49-50).

Eserin **beşinci bölümünde** de yazar, el-Pezdevî'nin, temel inanç konularına destek sağlaması bakımından akıl ve duyuların doğrudan kavrayış alanının ötesinde kalan ve yalnızca dinsel haberle ilişkilendirilen ahirete ait husûslara, özellikle de Ehl-i Sünnet perspektifinden cevap vermeye çalıştığını ifâdeye çalışmaktadır (s. 53-68). Dolayısıyla bu kısımda el-Pezdevî'nin, kendi kelâm anlayışı ve sisteminde orijinal görüşler sunmak ve muhâtaplarına karşı da bu türden yeni bazı delillerle cevap vermek yerine, bilinen Ehl-i Sünnet kelâmının genel yaklaşımını dillendirdiği ve bu açıdan da tekrarın ötesine geçemediği anlaşılmaktadır.

el-Pezdevî'nin Kelâm'a ilişkin yazmış olduğu *Usûl ed-Dîn* adlı yapıtındaki temel görüş ve düşüncelerinden önemli derecede esinlenmiş olduğu anlaşılan yazarın, **altıncı bölümde** onun, siyâset ve imâmet görüşünü bütün ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalıştığı görünmektedir. Şöyle ki; İslâm'da devlet başkanlığının her zaman için önem ve gerekliliğinden bahseden el-Pezdevî (s.70-74), devlet başkanlığı yapacak olan ya da imâmete gelecek olan kişide olmazsa olmaz birtakım niteliklerin bulunmasını istemiştir (s.75-84). Zira, el-Pezdevî'nin siyâset anlayışında devlet başkanlığı ya da yöneticiliği beşerî, sosyal ve toplumsal bir gerekliliktir. Nitekim onca, herhangi bir toplulukta huzur ve mutluluğun sağlanması, var olan düzenin korunması ve devamlılığı için devlet başkanının bulunması zorunludur (s.102). Şî'i bazı inanç ekollerindeki devlet başkanının tayin ve atanmasına karşı çıkan el-Pezdevî (s.86-89), açık ara devlet başkanının seçimle iş başına veya devlet yönetimine gelmesini savunmaktadır. Dolayısıyla da, herhangi bir toplumun şekillenmesinde fertlerin istek ve seçimine dayalı idârî bir sistemi benimseyen el-Pezdevî'nin, bugünkü bakış açısıyla değerlendirildiğinde çok önceden demokratik sistemi kabul edilmiş ve uygulamış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, ona göre devlet başkanı olacak kimsede gözden kaçırılmaması gereken bir diğer önemli ayrıntı da, devlet başkanının "ilim" sahibi olması gerektiği husûsudur.

Sonuç olarak; Doç. Dr. Selim Özarlan'ın yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız bu eserinin, kullanılan dil ve üslûp, hatta izlenen yöntembilim itibarıyla özgün, yaratıcı ve bilimsel bir çerçevede kaleme alınmış olduğunu belirtmek gerekir. Bu

nedenle, anılan eserin sadece Kelâm ve Mezhepler Tarihi alanlarında var olan önemli bir boşluğu doldurma amaç ve niteliğini hâiz değil; bunun yanı sıra, İslam düşüncesinin yetiştirmiş olduğu ilke ve model kişilikleri ve onların görüşlerini insanlığa tanıtarak, başta İslâm'a ve dinî ilimlerin gelişimine yönelik özde yararlı, verimli ve bilimsel bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür.

Şafî'nin Kıyas Anlayışı

Soner Duman, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, 284 s.

Elif DURSUNÜST*

Bağımsız bir fıkıh ekolünün temellerini atmanın ötesinde İslam Hukuk Metodolojisi üzerinde derin etkiler bırakan İmam Şafî'nin icthad ve kıyas kavramlarını eş anlamlı olarak kullanması farklı yorumlara yol açmıştır. Kimi İslam hukukçuları ve araştırmacılar Şafî'nin rey icthadını kıyasa indirgeyerek dinde insan aklına verilen önemi sınırladığını kıyas dışında rey icthadının kapsamında bulunan istihsân, istislâh vb. prensipleri devre dışı bıraktığını söylemişlerdir. Bu görüşte olanlara göre Şafî kıyas kavramını fıkıh usulünde bilinen anlamıyla kullanmaktadır. Buna karşılık usul literatüründe ilk dönemlerden beri Şafî'nin kıyas kavramını maslahat, istihsân, vb. prensipleri de kapsayacak şekilde kullandığına dair ifadelere rastlamak mümkündür.

Tanıtacağımız eser, Soner Duman'ın 2007 yılında tamamladığı doktora tezi olup Şafî'nin kıyas anlayışının -Şafî'nin gerek teorik açıklamalarını gerekse uygulamalarını dikkate alarak- kıyas kavramının sonraki dönemde usul literatüründe yer alan kıyastan daha genel olduğunu göstermeyi, kıyasın kapsamına usûlî/şer'î kıyasın, bazı yorum faaliyetlerinin ve genel prensip icthadının girdiğini örnekleriyle ortaya koymayı böylelikle zikredilen tartışmalara bu yönde bir katkıda bulunmayı hedeflemiştir.

Eser giriş ve sonuç bölümleri dışında beş bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, kaynakları ve yönteminden bahseden Soner Duman, Şafî'nin hayati ve eserlerine de kısaca değinmiştir.

Kıyas kavramına genel bir bakış başlığını taşıyan ilk bölüm, icthad kıyas ilişkisinden, kıyas kelimesinin anlam çerçevesinden ve usûlî kıyastan bahsetmektedir. Buna göre Şafî sonrası yazılan usul eserlerinde icthadın genel, kıyasın ise daha özel olduğu, icthadın kıyası da kapsadığı görüşü genel bir kabule mazhar olmuştur. Bazı

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

müelliflerin konuyla ilgili görüşlerinden hareketle yazar, her kıyasın icthad olduğunu ancak her icthadın kıyas olmadığını, icthadın her türlü olayı kapsadığı halde kıyasın yalnızca hükmü naslarda yer almayan olaylara özgü olduğunu nakleder. Dini anlamak ve amelî hayata tatbik etmek şeklinde özetlenebilecek *icthadın* ilk olarak nasların bulunmadığı yerlerde *kıyas*, istihsan, maslahat, istishab gibi yollarla ikinci olarak da nasların bulunduğu durumlarda onları anlamak, sözlerin maksud ve medlullerini tayin etmenin usul ve yollarıyla cereyan ettiğini ifade eder. Kıyas'ın farklı anlamlarından bahsettikten sonra ilk dönemde kıyas kelimesinin sonraki usulcülerin kullanımından daha geniş bir anlam taşıdığı belirlemesini yapan yazar, örnek olarak Ahmed Hassan'ın "Iraklıların (Hanefiler) ve Medinelilerin (Malikiler) kıyası teknik anlamından çok 'genel kural ve rey' anlamında kullandığı" fikrine yer verir.

Usulî kıyasla ilgili Ebû Bekir Bâkılânî'nin "bir hüküm veya vasfın ıspatı yahut nefyi gibi ortak bir özellik sebebiyle bir hükmü ispat etmek veya nefyetmek konusunda bilinen bir şeyi bir başka bilinene hamletmek" şeklindeki tanımını esas alan yazar, kıyasın hüccet değeri, taksimi, türleri, epistemolojik değeri ile ilgili tartışmalara kısaca değinir. Kıyasın sahasını Şafîî ve Hanefilere göre ele aldıktan sonra kıyasın rükün ve şartlarından bahseder. Kıyas-yorum ilişkisini kıyas-yorum icthadı arasındaki ilişki, kıyas-yorum farkı, genişletici-daraltıcı yorum, ta'lîl ve mefhûm-i muhâlefet ilişkileri açısından değerlendirir.

İkinci bölüm *Şafîî'de şer'î deliller ve icthad/Kıyas Kavramına genel bir bakış* başlığını taşımaktadır. Yazar Şafîî'nin hükümlerin Allah tarafından açıklanış keyfiyetini ifade etmek üzere beyan terimini kullandığını ifade eder, onun beyanın gayesi ve ifa ettiği görev açısından beyanın çeşitlerine dair bir terim kullanmadığını da hatırlatır. Bunun yanında Şafîî'nin beyan kavramını bir bütün olarak Kur'an'ın tefsirine denk düşecek şekilde ele alıp tasnif etmesine ve mevcut beyan türlerinin ise sünneti merkeze alan bir yapı arzettiğine dikkatimizi çeker.

Üçüncü bölümde yazar, *Şafîî'ye göre usulî kıyasa* yer vermektedir. Şafîî'nin bir usulî kıyas tanımı yapmamakla birlikte kullandığı kimi ifadelerinden hareketle usulcülerin kıyas tanımlarındaki "kıyasın unsurları"na yer verdiğini söyleyen yazar, daha çok Şafîî'nin *el-Üm* ve *er-Risâle* adlı eserlerinden verdiği somut örnekler yoluyla usulî kıyasın bir çerçevesini çizmeye çalışır. Zikredilen örnekler Şafîî'nin kıyas yaparken kıyas kelimesi ve türevlerinin kullanıp kullanmadığı esasına göre tasnif edilmiştir. Kıyasın türlerini, dayanağı, asıl ve fer'in hükümlerinin birbirleriyle mukayesesi açılarından ele alan yazar kıyası dayanağı açısından "illet" ve "şebeh kıyası" başlıkları altında incelemiştir. Şafîî'nin evlâ, müsavi ve ednâ şeklinde üç tür kıyası kabul ettiğini ve bunlardan evlâ kıyasa özel bir önem verdiğini ifade eden

yazar, asıl ve fer'ın hükümlerinin birbirleriyle mukayesesi bahsinde evlâ kıyas örnekleri verir. Yazara göre Şafii'nin usûlî kıyas uygulamalarında çok yönlü oluşu dikkat çekicidir. Buna gerekçe olarak Şafii'nin aynı müesseseye (ibadet, akit vb.) ait hükümler arasında farklı müesseselere ait meseleler arasında, temel fıkıh alanları (ibadet, muamelat, ukubat) arasında kıyas yapmasını zikreder.

Şafii'nin -teori ve uygulamalarından hareketle- kıyası uyguladığı sahayı belirlerken nas ve icmâda yer alan konularda kıyasa başvurmadığı tespitini yapan Duman, kıyas için Şafii'de ibâdât, muamelât, ukubât gibi bir saha sınırlaması da yapılamayacağını ifade eder. Bu anlamda Hanefilerin had, kısas ve kefâretlerde kıyas yoluyla cezayı genişletmemesine mukabil Şafii'nin bu konularda kıyası caiz gördüğünü söyler. Bir saha sınırlaması yapmasa da Şafii'nin kıyas yaparken genel kuralın istisnası olarak sabit olan hususlarda akılla bilinen bir illetinin bulunmaması durumunda bu istisnai hükümlere kıyas yapılamayacağını ifade eder. Yine Şafii'nin ruhsatlara, taabbudî hükümlere, miktarlara ve mefhûm-i muhâlifin sözkonusu olduğu hükümlere kıyas yapılamayacağı fikrini örneklerle açıklar.

Duman, kıyasın rükün ve şartlarına (asıl fer' aslın hükmü ve illeti) değindikten sonra kıyasın sağlamlığının tespitinde müctehidin göz önünde bulundurması gereken noktaları ele alır. Kıyasın sağlamlığının ortaya konmasının Şafii tarafından önemsendiğini ifade eden yazar, Şafii'nin tümevarım ilkesinden yararlandığını, kıyasın vaz' bakımından fasit olup olmamasına, asıl ve fer'ın içinde bulunduğu şartların birbiriyle uyumlu olmasına önem verdiğini söyler.

Yazar, dördüncü bölümde *Şafii'de kıyas yorum ichtihadı ilişkisine* değinmiştir. Bir hukuk kuralının somut bir olaya uygulanabilmesi için kuralın tam ve kesin anlamının bilinmesine ihtiyaç olduğunu söyleyen yazar, kuralın içeriği ve kapsamının bu anlama göre belirleneceğini ifade eder. Kuralla somut olay arasında mantıksal bağlantının kurulup kurulamayacağı, kurulabilecekse bunun ölçüsü, derecesi ve diğer ayrıntılarının saptanması için yapılacak işlem yorum olarak adlandırılır, somut bir olaya uygulanabilir bir hukuk kuralının var olup olmadığı da bu yolla saptanır. Bu çerçevede Şafii'nin kullanımındaki kıyas kelimesinin usûlî kıyasın yanında yorum ichtihadına dair uygulamaları da içinde barındırdığı tespitini yapan yazar, O'nun ichtihadı/kıyası beyan türü olarak ortaya koymasını yorum ile kıyası iç içe değerlendirdiğini gösteren en önemli işaret kabul eder. Bunun yanında Şafii'nin yorum ichtihadında kıyastan da yararlandığını ifade eden yazar, kıyas-yorum ichtihadı ilişkisini bu iki ana eksenle inceler.

Yazar, beşinci ve son bölümde *Şafii'de kıyasın genel prensip ichtihadı bağlamında kullanımını* bu konudaki uygulamalarını inceleyerek ele almıştır. Genel prensip ichtihadıyla naslarda veya icmada hükmü yer almayan kıyas yoluyla da çözümü

mümkün olmayan meselelerin, nasların bütününden elde edilen İslam fıkhnın genel kural ve ilkelerine göre hükme bağlanması yönündeki ictihadı kasteder. Bu ictihad uygulamalarının kapsamına istihsan, istishab, istislah, sedd-i zerâî, örf gibi delillerin yanında, genel nitelikli bir nas tarafından ifade edilen veya nasların tümevarım yöntemiyle incelenmesi sonucunda ulaşılan ve fikhın bütününde geçerli olan kurallar da girmektedir. Yine, fikhın belirli bir müessesesine dair hükümlerin tümevarım yöntemiyle incelenmesi sonucunda elde edilen ve o müesseseye ilişkin olan genel kurallar da genel prensip ictihadının kapsamında değerlendirilir. Yazar burada, Şafii'nin kimi uygulamalarından hareketle onun hüküm vermede esas aldığı prensipleri zikretmiş, genel prensip ictihadı bağlamında yer alan edillenin (istislah, sedd-i zerâî, istihsan, istishab) Şafii'nin fikh metodolojisindeki yerini ele almıştır.

Şafii'nin kıyasla ilgili açıklama ve uygulamaları dinin değerlerini özümsemiş bir aklın vahiyle ilişkisini ortaya koyması, dinde akıl-nakil, rey-rivayet dengesinin nasıl sağlanacağına dair bir örnek teşkil etmesi açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda söz konusu eserin anlamlı bir boşluğu doldurduğu ve yapılacak yeni çalışmalar için mühim bir adım olduğu söylenebilir.

Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları (Hâdimî Örneği)

Kâşif Hamdi Okur, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010, 254 s.

Merve ÖZDEMİR*

Osmanlı dönemine ait fıkıh ve fıkıh usûlü eserleri, fetva risâleleri veya şer'iyeye sicilleri gibi yazılı ürünler üzerinde yeterince akademik çalışma, dolayısıyla da malumat mevcut değildir. Bugünkü fıkıh çalışmalarına ve fikhî yaşatma çabalarına örneklik teşkil edebilecek olan nadide dönemlerden biri olan Osmanlı dönemine dair ciddi bir fıkıh veya fıkıh usûlü tarihinin ortaya konulamamış olması bugün için bir nakıstır. Bu bağlamda 14. asırdan Cumhuriyet'e kadar fıkıh adına neler olup bittiğini tam olarak tespit eden yeterince çalışma yapılmadığını söylememiz yanlış olmayacaktır. Takdir olunur ki geçmişten bağımsız ve gelenekten kopuk bir hukuk veya fikhî bahsedilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bugün fıkıh alanında yeni çalışmalar yapılacaksa bunun öncelikli şartı geçmişi bihakkın anlamaktır. Bunun yolu ise Osmanlı döneminde yaşamış fikhîçiler ve fıkıh eserleri üzerinde nitelikli ve derinlikli çalışmalar yapmaktan geçmektedir. İşte bu alandaki boşluğu kendi cephesinden doldurduğuna inandığımız bir esere işaret etmek üzere, Osmanlı Devleti'nde değişim sancılarının yaşanmaya başladığı asır olan 18. asırda fıkıh usûlünün

* Sakarya Üniversitesi SBE İslam Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi/Doktora Öğrencisi

durumunu ve daha özel olarak da Osmanlı fıkıhçılarından Ebû Saïd el-Hâdimî'nin fıkıh usûlü anlayışını inceleyen bir eseri tanıtacağız.

Tanıtımını yapacağımız eser “*Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları (Hâdimî Örneği)*” ismini taşımakta olup, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Doç. Dr. Kâşif Hamdi Okur'un doçentlik çalışmasıdır. 2008 yılında “XVIII. Yüzyıl Usûlcülerinden Hâdimî ve Usûl Anlayışı” adıyla yayınlanan bu kıymetli çalışmanın gözden geçirilmiş elimizdeki baskısının bölümlerini ve buralarda ele alınan konuları özetle zikredecek, ardından da eserin kısa bir değerlendirmesini yapacağız.

Çalışma genel anlamda önsöz, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından müteşekkildir. Konunun önemi, sınırlandırılması ve sunulması hakkında bilgilerin yer aldığı giriş bölümünden sonra yazar, “**Teorik ve Tarihsel Arka Plan**” şeklinde adlandırdığı birinci bölümde (21-93), öncelikle fıkıh usûlünün kronolojik bir seyrini sunmuş, ardından da özel olarak Osmanlılarda yapılan fıkıh usûlü çalışmalarına değinmiştir. Öncelikle fıkıh teriminin tarihi gelişimini inceleyen müellif, ardından fıkıh usûlü alanında bize ulaşan ilk usûl eseri sahibini usûl ilminin mucidi saymanın mümkün olmadığını hatırlatmayı ihmal etmeksizin İmâm Şâfiî'den başlayarak Osmanlı dönemine kadar olan usûl literatürünü sistematik bir şekilde sunmuştur. Aynı bölüm içerisinde yazar “Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları” adlı bir başlık açarak medreselerde okutulan ve Osmanlı dönemi usûl eserlerine kaynak vazifesi gören temel eserler ile yine bu dönemde kaleme alınan temel metin, şerh ve haşiyelerden kısaca bahsetmiştir. Bu girişin fıkıh usûlü tarihi ve literatürü hakkında üstten ama küllî bir bakışa sahip olmak isteyen okuyucuya bu alanda derli toplu bilgi sunması itibariyle faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bu umumi girişten sonra, konu gitgide tahsis edilerek önce bir Osmanlı alimi olan Hâdimî'nin yaşadığı dönemin sosyal ve ilmî yapısı irdelenmiş ve nihayetinde her yönüyle Hâdimî ele alınmıştır. Kişilerin, yaşadıkları toplum ve dönemlerin ürünü olduğu ve hiçbir kişi bazlı çalışmanın dönemin siyasî, kültürel, sosyal ve hatta iktisadî şartlarından soyutlanarak ortaya konamayacağı gerçeğinden yola çıkan yazar, öncelikle Hâdimî'nin yaşadığı dönem olan 18. yüzyılı mercek altına almıştır. Kısaca belirtmek gerekirse 18. yüzyılın Osmanlı'nın askerî ve siyasî alanlarda başarısızlıklarla yüzleştiği, bir bakıma devletin zayıfladığı ve bunların neticesinde neredeyse her alanda yenilik arayışının ortaya çıktığı, gözlerin Batı'ya çevrildiği bir dönem olduğu söylenebilir. İlmî ve kültürel açıdan bakıldığında ise, Avrupa ile ilişkilerin artmasının da etkisiyle olacak ki matematik, geometri, astronomi ve tıp gibi alanlarda ciddi eserler verildiği görülmektedir. Ancak İslamî ilimler alanında, bu dönemde ve hatta genel olarak Osmanlı döneminde, ortaya çok fazla orijinal eser konmadığı,

yalnızca şerh ve haşiye türü eserler kaleme alındığı ifade edilmektedir. Özellikle 20. yüzyılın başlarında, usûl çalışmalarının birtakım lafzî tartışmaları ve gereksiz ayrıntıları barındıran eserler olduğu, şerhlerin de yalnızca bu anlaşılmaz metinleri açıklamak için kaleme alındığı iddiası gündeme gelmiştir. Yazar bunun, medreselerde hakim olan geleneğin öncelikli olarak devlete hukuk ve din bürokrasisinde hizmet edecek eleman yetiştirmeyi hedeflemesinin bir sonucu olduğunu ifade etmektedir. Yine icazet üzere kurulu olan medrese sistemindeki uzun ders verme süreçleri, eser yazmak için alimlere yeterince zaman bırakmıyor, yazılan eserler ise genellikle eğitim ile ilgili oluyordu. Yazara göre şerh-haşiye türü eserler temelde ana metne bağlı kalmakla birlikte, bunlar arasında, esas aldığı ana metni tenkit eden, orijinal yaklaşımlar sergileyen ve böylece metnini aşan çalışmalar da yok değildir. Ayrıca bizzat Osmanlı döneminde kaleme alınan usûl eserlerinin (*Fusûlü'l-Bedâi*, *Mirkât ve Mir'ât*, *Zübdetü'l-Vusûl* gibi) ve konulu risalelerin mevcudiyeti de ihmal edilmemelidir. Ancak bu noktada yazar, 19. yüzyıla kadar olan bu tür çalışmaların aynı ilim geleneğinin bir devamı olduğunu, dinî ilimlerde paradigma değişimi arayışlarının ve içtihat taleplerinin ise bu yüzyıldan sonra gerçekleştiğini hatırlatmaktadır. 18. yüzyılda ulema, değişim ihtiyacının farkında olmakla beraber, meseleleri “mezhep içi istidlal” ile çözme yolunu tercih etmekteydi. Hâdimî'nin yaşadığı asrı bu şekilde betimledikten sonra yazar, kendi ifadesiyle dönemin ilmi zihniyetini somutlaştırmak adına, bu dönemde dini ilimler alanında eser veren başlıca ilim adamlarını ve eserlerini kısaca sunmakta, ardından hayatı, eserleri, öğrencileri, ilmi zihniyeti, ilmi kişiliği ve fıkıh anlayışı başlıkları altında Hâdimî'yi tanıtmaktadır.

Hicrî 18. asır alimlerinden ve mutasavvıflarından olan Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî (1113/1702-1176/1762), Konya'nın Hâdim kasabasında dünyaya gelmiş, aynı yerde babası Mustafa Efendi ile birlikte bir medrese kurup burada pek çok öğrenci yetiştirmiş, fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir, akaid, mantık, tasavvuf alanlarında eserler telif etmiş ve müftülük görevinde de bulunmuş bir şahsiyettir. Hanefî-Mâturîdî çizgide olduğunu ifade edebileceğimiz Hâdimî, Hanefî geleneğe yaptığı aşırı vurgu ve muhafazakar tutumuyla dikkat çekmektedir. Hâdimî fıkıhla uğraşan kişinin zühd ve hikmetle ilgilenmemesi durumunda kalbinin katılaşaacağını ifade ederek fıkıhçıları tasavvufa da davet etmiş, ayrıca her fırsatta fetva-takva ilişkisini vurgulamıştır. Bu bağlamda ihtiyat prensibini öne çıkararak, Hanefî mezhebine bağlı olmakla birlikte, diğer bir mezhepteki görüşün ihtiyata/takvaya daha uygun olduğu durumlarda ona göre amel etmenin gerekliliğini ifade etmiştir.

“**Hâdimî'nin Usûl Anlayışı**” başlığını taşıyan ikinci bölümde (95-187), Hâdimî'nin Mecelle'ye kaynaklık etmiş ve yazarın deyişiyle modernleşme dönemi öncesi klasik usul anlayışına göre Anadolu coğrafyasında telif edilmiş ve yaygın kabul görmüş son metin olan *Mecâmiu'l-Hakâik* adlı eseri özelinde Hâdimî'nin usûl

anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır. Söz konusu eser, Hanefî usûl geleneğine bağlı kalsa da, eserde Sadruşşerîa ve Molla Hüsrev'in usûl eserleri temel alınmakla birlikte, İbnu'l-Hâcib, Sübkî ve İbnü'l-Hümâm gibi alimlerin de usûle dair eserleri takip edilerek karma bir metot izlenmiştir. Bir ders kitabı mahiyeti taşıyan bu eser, Osmanlı medreselerinde iktisar (başlangıç) seviyesinde metninden, iktisad (orta) seviyesinde ise Güzelhisârî'nin şerhi *Menâfiu'd-Dekâik* ile birlikte okutulmuştur. Eserin ve şerhin Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ının yerini alacak kadar ilgi gördüğü ifade edilmiştir. Eser bir mukaddime, iki bab ve bir hatimeden oluşmakta olup, mukaddimedede usûl ilminin mahiyeti, mevzuu ve gayesi ele alınmış, birinci bab deliller, ikinci bab ise hükümler konusuna inhisar edilmiştir. Kitabın hatimesinde ise fikhî kaideler yer almaktadır ki bu kaideler daha sonra Mecelle'ye kaynaklık etmiştir.

İlgili bölümde öncelikle Hâdimî'nin usûl-i fıkha dair yaptığı giriş tanıtılmıştır. Burada Hâdimî'nin fıkah ilminin gayesini “iki dünya mutluluğunu elde edebilmek için, Allah'ın hükümlerini bilmektir” şeklinde ifadelendirmesi, Hâdimî'nin “usûlü yalnızca entelektüel bir uğraşı olarak görmediğine” işaret etmektedir ki aslında burada günümüz akademisyenlerine pek manidar bir mesaj iletilmektedir. Hâdimî birinci babda şer'î delilleri dört ile sınırlamakta, diğer delillerin bu dört delile irca edilmesi gerektiği gerekçesiyle bunları alt kategorilerde ele almaktadır. Buna göre Hâdimî, şer'u men kablênâ ve sahabe görüşünü Sünnet konusu altında, teamül ve örfü icmâ' konusu altında ve son olarak istihsânı ise kıyâs konusu altında ele almıştır. Sonraki eserlerde tâli delillerin dört temel delile râci olduğu görüşü benimsenmiş ve bu konuda Hâdimî referans gösterilmiştir. Yazar, Kitâb, Sünnet, şer'u men kablênâ, sahabî ve tâbiî görüşü, icmâ', teâmül ve örf, kıyâs, istihsân ve diğer tâli deliller başlıkları altında sırasıyla Hâdimî'nin tüm delillerine yer vermiş, böylece *Mecâmiu'l-Hakâik*'in birinci babının konusu olan “deliller” bahsinin sunumu tamamlanmıştır.

Deliller konusuyla ilgili olarak Hâdimî'nin usûl eserinde dikkat çeken bir husus, burada klasik usûl eserlerinde yer almayan bir konu olan “örf”e yer verilmiş olmasıdır. Yazar, Hâdimî'nin bu anlamda geleneğe katkıda bulunduğunu ve onun örf konusuna değinmesinde bu dönemde Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişim sürecinin etkili olduğunu ifade etmektedir. Yine Hâdimî'nin kıyâs konusu içerisinde münazara ve âdâb ilimlerine ait bazı metotlara (nakz, mümânea, fesâdu'l-vaz', fesâdu'l-itibâr, fark, muâraza vb.) yer vermiş olması da usûl ilminin cedel ilminden istimdât ediş keyfiyetini göstermesi itibariyle önemlidir. Ayrıca Hâdimî'nin bahsi geçen usûl eserinde mantık ilminden ciddi anlamda faydalandığı da anlaşılmaktadır. Fâsid istidlaller kapsamında ise Hâdimî, istishâb, halin hakemliği, benzerliklerin çatışması (teâruzu'l-eşbâh), ilham ve rüya konularını ele almaktadır. Yazarın ifade ettiğine göre Hâdimî lafızlar ve yorum metodolojisine (lafız taksimi, emir-nehî ve

beyân konuları) neredeyse eserinin yarısını ayırmıştır. Eserinin ikinci babını ise hüküm bahsine tahsis etmiştir.

Yazar, aynı bölüm içerisinde Hâdimî'nin içtihad ve taklid konusuna yaklaşımını ele almıştır. Buna göre Hâdimî, mutlak içtihadın sona erdiğini, ancak her dönemde meselede müçtehidlerin bulunabileceğini ileri sürer. Hâdimî'nin içtihadta tecezzi, içtihadta hata-isabet, Hz. Peygamber'in içtihadı, müçtehidin içtihadında değişiklik olmasının imkanı gibi konulardaki görüşlerine de yer veren yazar, müellifin içtihad bahsinde taklid ve iftâ konularını zikretmesine dikkat çekmektedir. Zira yazarın ifade ettiğine göre, Hanefi geleneğine göre yazılmış usûl eserlerinde bu konular yer almamaktadır. Hâdimî'nin bu hususta, Hanefi-Şâfiî gelenekleri telif eden usûl eserlerini esas aldığı söylenebilir. Taklit konusuyla alakalı olarak ise yazar, Hâdimî'nin mukallidin kendi mezhebinden başka mezhebi taklit etmesinin caiz olmadığına dair görüşünü mezhep konusunda istikrarı muhafazaya yönelik bir yaklaşım olarak değerlendirmekte, diğer yandan ise müellifin taklit konusundaki ifadelerinde bazı çelişkiler olduğunu belirtmekten çekinmemektedir. Bunların yanı sıra Hâdimî, müftide bulunması gereken özellikler, müftinin fetva verirken dikkat etmesi gereken hususlar, mezhep içi hiyerarşi vb. konulara da değinerek iftâ usûlüne temas etmektedir.

Hâdimî'nin usûl eserinin hâtıme kısmı ise 153 âdet küllî kâideden oluşmaktadır. Ayrıca hâtimenin dışında eser içerisinde geçen kaideler de buna eklenirse 170-180 civarında kaide karşımıza çıkmaktadır. Kaidelerin çoğu furû' ile ilgili olmakla birlikte bunlar arasında usûle dair olanlar da vardır. Bu eserdeki kaideler, Mecelle'nin küllî kaidelerine kaynaklık yapması bakımından önemlidir. Zira Mecelle'nin 99 küllî kaidesinden 67 tanesi bu eserde yer almaktadır. Yazar ayrı bir başlık altında bu kaideleri ve *Mecâmiu'l-Hakâik* adlı eserdeki yerlerini tek tek göstermiştir.

Çalışmanın “**Hâdimî'nin Usûl Alanında Etkisi ve Hâdimî Sonrası Fıkıh Usûlünün Gelişim Süreci**” adlı üçüncü bölümünde (189-225) ise yazar daha önce sunduğu bilgiler bağlamında öncelikle usûl ilminin 18. yüzyıldaki durumunu değerlendirmiştir. Yazarın bu anlamda dikkat çektiği en önemli nokta, o dönemde kaleme alınan usûl çalışmalarının mevcut birikimi aktarmaya yönelik şerh, haşiye ve talik türünden eserler olmasıyla beraber, bu genel durum içerisinde usûl literatürünü eleştiren zihinlerin de mevcudiyetidir. Bu anlamda San'ânî'nin (1182/1768) eleştirileri zikre değerlidir. Özetle San'ânî, usûl eserlerinin çok muhtasar, dilinin ise ağır ve adeta bulmaca gibi anlaşılmasız ve muğlak oluşundan şikayet etmekte, eserlerde mantık gibi alanlarla ilgili konulara dalınarak gayesi “amele vesile” olan bu ilmin amacından saptırıldığından bahsetmektedir. Yazar, San'ânî'nin bu eleştirilerinin sonraki yüzyıldaki usûlde yenilik arayışlarında etkili olduğunu ifade ederek, Şevkânî

ile başlayıp Hudaî Bey ve Hallâf gibi yazarlara uzanan usûlde sadeleştirme çabalarına dikkat çekmektedir.

Daha sonra ise yazar, 18. yüzyıl alimlerinden olan Hâdimî'nin bu alandaki etkilerini değerlendirmiştir. Hâdimî'nin yıllarca medreselerde okutulan eseri *Mecâmiu'l-Hakâik* modernleşme döneminde ise, Mekteb-i Sultânî bünyesinde açılan hukuk mektebinde müfredatta yer alan usûl-i fıkıh derslerinde Ahmet Hamdi Şirvânî tarafından okutulmuştur. Öğrencilerin istekleri üzerine söz konusu eseri bazı ilaveler yapmak suretiyle *Levâmiu'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmiu'l-Hakâik* adıyla Türkçeye tercüme eden Ahmet Hamdi daha sonra ise *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adıyla bir usûl eseri telif etmiştir. Bu anlamda yazar, *Mecâmiu'l-Hakâik*'in hukuk fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmasının Türkçe usûl eserlerine olan ihtiyacı hatırlatması ile başlayan süreç sonucunda, Türkçe bir usûl literatürünün ortaya çıkmaya başladığını ifade etmektedir. Ahmed Hamdi'nin *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, Mahmud Esad'ın *Telhîs-i Usûl-i Fıkıh*, Sava Paşa'nın *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* adlı eserleri bunlardan olup *Mecâmiu'l-Hakâik* bu eserlerin en önemli kaynaklarından.

Hâdimî'nin sonraki usûl üzerindeki etkisini ve usûle katkılarını ele alan yazar, Hâdimî'ye yöneltilen eleştirilere de yer vererek okuyucuya karşı fikirleri görme fırsatı vermiştir. Özellikle 19. yüzyılda içtihad çağrısı yapan bir söylem ortaya çıkmış, II. Meşrutiyet sonrasında Manastırlı İsmail Hakkı, Halim Sabit, Ahmet Hamdi Aksekili gibi isimler içtihadı savunan yazılar kaleme almışlardır. Bu anlamda bir mezheb mutaassıbı olarak görülen Hâdimî bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Mesela Seyyid Bey *Medhal* adlı eserinde “*Akvâl-i fukahâ nusûsa müreccahtır*” sözünü muhtar bir görüş gibi gösterdiği gerekçesiyle Hâdimî'yi eleştirmektedir.

Son olarak ise yazar, Hâdimî sonrasında usûl alanında yapılan çalışmaları Türkiye merkezli olarak ele almış ve böylece okuyucuya Türkçe fıkıh usûlü literatürünü derli toplu ve özet bir şekilde sunmuştur. Bu kısımda özellikle usûlde yenilik çabalarının öne çıktığı II. Meşrutiyet dönemi ve Tanzimat sonrası eserler ele alınmıştır. Buna göre bu süreçlerde Türkiye'de usûl alanında yapılan çalışmalar iki grupta mütalaa edilebilir. Birinci grup “usûl-i fıkıh” adı altında kaleme alınan ve klasik usûldeki konuları aktarmayı hedefleyen ders kitabı niteliğindeki eserlerdir. İkinci gruptaki eserler ise daha ziyade içtihad çağrısını ve değişim ihtiyacını dillendiren konulu risalelerdir. Bu eserler genellikle değişimin argümanları olarak görülen örf, içtihad, maslahat ve küllî kâideleri ön plana çıkaran çalışmalar olup eserlerde söz konusu kavramlar bağlamlarının dışına çıkarılmış, bilinçli olarak gelenekten bazı isimler ön plana çıkarılarak görüşler temellendirilmeye çalışılmıştır. Yazar bu bölümde özellikle Tanzimat döneminden itibaren öne çıkarılan iki kavram; “örf” ve

“külli kâideler” üzerinde durmakta, Ziya Gökalp’in “içtimâi usûl-i fıkıh” düşüncesi ve İzmirli İsmail Hakkı gibi alimler tarafından buna yöneltilen eleştirilere yer vermektedir. Yine Ali Suavi, Mansûrîzâde Saîd gibi dil temelli usûlü eleştirerek küllî kâidelere dayalı fıkıh savunan kişilerin görüşlerini aktarmakta, ayrıca hukuk tarihi ve metodolojisi işlevini görececek bir usûl anlayışını ve laik ilmi savunan Hüseyin Naci’nin görüşlerini de değerlendirmektedir.

Türkiye’deki usûl eğitimi ve usûl kitaplarının bugününü de değerlendiren yazar, İlahiyat Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüleri’nin kurulmasıyla birlikte ülkemizde “akademik” telif ve tercüme çalışmalarının başladığını ifade etmektedir. Lisans düzeyinde çeviri kitap olarak okutulan Abdülvehhab Hallâf, Muhammed Ebu Zehra, Abdülkerim Zeydan, Zekiyüddin Şaban gibi müelliflerin kitaplarını ele alan yazar, bunların usûlü standart bir çerçeveye oturtmaya çalışan Şevkânî ve Hudarî’nin eserleri çizgisinde olduğunu ifade etmiştir. Zira bu eserler maslahat, istihsan, örf gibi tali delilleri ön plana çıkarmakta, deliller konusunda klasik eserlerdeki ihtilaflara yer vermemektedir. Bu yönüyle bu eserler usûl hakkında ancak kültür verebilecek nitelikteki ders kitapları olarak görülebilir. Yine yazar, *er-Risâle* ve *el-Mustasfâ* gibi kalamî usûl eserlerinin Türkçeye çevrilmesine karşın, Hanefî usûlüne veya karma usûle göre yazılmış eserlerin henüz bir çevirisinin olmamasını bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Yazara göre bugün usûl eğitiminde tercüme eserlerden ziyade telif eserlere ihtiyaç vardır ve Güzelhisârî şerhi ile birlikte Hâdimî’nin eseri *Mecâmiu’l-Hakâik* bu amacı gerçekleştirmek için kaynak vazifesi görebilecek niteliktedir.

Böylece çalışmada her ne kadar Hâdimî’nin usûl anlayışının gün yüzüne çıkarılması hedeflenmişse de, yazar yalnızca söz konusu müellif ile sınırlı kalmamış ve bu vesile ile aslında tüm bir fıkıh usûlü tarihini gözden geçirmiştir. Hâdimî’yi odak merkezine almak suretiyle çalışmalarını bu noktada derinleştiren yazar, gerek Hâdimî öncesi gerekse sonrası için oldukça sistematik olarak ve kronolojik bir seyir izlemek suretiyle sadece kişi bazlı değil, Osmanlı dönemindeki fıkıh usûlü çalışmalarını ve Osmanlıda fıkıh usûlü ilminin gelişimini geniş bir perspektiften bizlere sunmaktadır. Söz konusu çalışma, Hanefî fıkıh usûlünün Hâdimî özelinde bir özetini de sunması açısından önem arz etmektedir. Hâdimî örneğinde derinleşmek suretiyle kendini mesul tuttuğu alandaki boşlukları tamamlamış olan yazarın bu eserinin akademiye ciddi bir katkı sağladığını ifade etmeliyiz. Ancak yazarın da sıklıkla belirttiği üzere, usûl alanındaki eserler, yazarları ve onların yaşadığı dönemler hakkında yapılacak monografik çalışmaların artmasına ihtiyaç vardır. Zira yapbozun eksik kısımları ancak bu surette tamamlanabilecek ve fıkıh usûlü tarihi bütün olarak gözler önüne serilebilecektir.

Yazarın çalışmada usûl-i fikhin işlevselliği ve bununla bağlantılı olarak içti-had ve taklid ile ilgili tartışmalara yer vermesi kitabı fikrî açıdan zenginleştiren unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Yazarın son bölümde, ülkemizde yapılan usûl çalışmalarına kısaca da olsa temas etmiş olması ve bunları değerlendirmesi takdire şayandır. Bu vesileyle, bugün ilahiyat fakültelerinde okutulan fıkıh ve usûl-i fıkıh kitaplarının öğrenciyi ne kadar yetiştirdiği ve mezun olduğu zaman imamlık, Kur'ân kursu öğreticiliği, vaizlik gibi görevlere gelmeleriyle ister istemez fetva verme konumuna getirilen bu mezunların yeterliliği üzerinde tefekkür etmeye değerdir.

Çalışmanın dil ve üslubunun zorluk derecesi açısından homojen olmadığını ifade ederek, usûl konularının yer aldığı ikinci bölümün, daha ziyade bu alanda uzmanlaşmış veyahut da bu tür konulara ve terimlere aşina olan okuyucu kitlesine hitap ettiğini söyleyebiliriz. Diğer yandan ağır usûl konularını ele alıyor olmasına rağmen çalışmada kullanılan dilin gayet anlaşılır ve akıcı olduğunu ifade etmemiz yerinde olacaktır. İkinci ana bölümün aksine, kitabın birinci ve üçüncü bölümlerinin ise konuya ilgi duyan herkes tarafından suhuletle okunabileceği kanaatindeyiz. Özellikle kitabın ilk bölümündeki fıkıh usûlü tarihi ve yine Osmanlılarda fıkıh usûlü çalışmalarını özetleyen kısımları, bu alanda okuma yapmak isteyen mübtediler için bir pusula görevi görecektir. Netice itibarıyla sunumu, sistematığı, kaynak kullanımı vb. teknik açılardan özgün ve başarılı olup benzer akademik çalışmalara örneklik teşkil edecek nitelikte olan bu kıymetli çalışma okunmaya değerdir.

İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu

Talip Türcan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003, 263 s.

Tuba ERKOÇ*

Hukukun varlığına dair zihinlerdeki netlik hukukun ne olduğu noktasında varlığını koruyamamaktadır. Hukukun ne olduğuna dair ihtilaf, herkesin kabul ettiği bir hukuk tanımının yapılamamasına neden olmuştur. Ayrıca hukukun karma yapısı da yapılan tanımlamaları nisbî bırakmaktadır. Bu nedenle Kant'ın "hukukçular hala kendi hukuk kavramlarının tanımını yapıyorlar" sözü geçerliliğini sürdürmektedir. Kanaatimize göre nisbîlikten kurtulmada ve normlardan teşekkül eden hukukun tanımlanmasında hukuk normunun kavramsal analizi oldukça önemlidir. Bu nedenle genel olarak tüm hukuk düzenleri açısından normların kavramsal analizini sunmakla birlikte kavramların İslam hukuku perspektifinden de değerlendirmesini

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Araştırma Görevlisi/ Marmara Üniversitesi SBE İslam Hukuku Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

yapan Talip Türcan'ın "İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu" adlı eseri oldukça önemlidir. Hukuk düzenleri bakımından ortak bir kısım unsur ve nitelikleri içeren hukuk normunun açıklanması ve söz konusu normun İslam hukukçularınca nasıl algılandığının, İslam hukukunda mütehasıs olmakla birlikte hukuk fakültesi mezunu bir yazar tarafından ele alınması da kitaba başka bir önem katmıştır. Akademik üslupla konuyu ele alan yazar, genel okuyucudan ziyade bu alana ilgi duyan kimselere hitap etmektedir.

Bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşan eser, öncelikle hiçbir hukuk sistemi özeline indirgemeksizin hukukun genel teorisine, hukuk normuna, hukuk olgusuna ve hukuki geçerlilik konularına değinmekte daha sonra ise bu konuların İslam hukukçularınca nasıl algılandığına ve İslam hukuk biliminde bu konuların nasıl konumlandırıldığına değinmektedir. Bununla birlikte İslam hukuk bilimi açısından, hüküm ve hukuk normu kavramları arasındaki ilişki ve hukuk normunun kavranması, İslam hukuk ilmine göre hukuk normunun oluşumunda ilahi/beşer iradenin rolü, hukuk normunun konusu ve düzenleme alanı, ahlak normları ile hukuk normlarını İslam hukuk bilimi açısından tefrik imkânı bu eserde sunulmaktadır. İslam hukuk biliminde hukuk normunu incelemeye çalışan bu eserin asıl gayesi İslam hukukunu analiz etmektir.

İlk bölümde hukuk normunun anlaşılmasına zemin oluşturması düşünülen hukuk ve fıkıh kavramları üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere tasavvurların değil tasdiklerin bilinmesi olan fıkıh, hicri beşinci yüzyılın sonlarına doğru teknik, kavramsal bir çerçeve kazanmıştır. İlk bölümde fıkıhın ve hukukun serüvenine dair bilgiler veren yazar, daha çok resmedici bir üslupla konuyu sunmuştur. Meselenin geçmişini sunmayı ihmal etmeyen müellif, bu bölümde tasvirlerin yanında bazı analizlerde de bulunmuştur. Yapılan en önemli analizlerden biri, İslam hukukunun ancak İslam hukuk normu kavramından ne anlaşılması gerektiğinin tespiti ile mümkün olacağını ifade etmesidir. Zira malum olduğu üzere İslam hukuk normu anlaşılmadan İslam hukukuna dair konuşmak sathi olmaktan öteye geçmeyecektir. Zaten özellikle İslam hukukunun pozitif düzenine yönelik açıklamalar İslam hukuk normu kavramının anlaşılmasından hali kalamamaktadır.

İkinci bölümde ise, İslam hukuk biliminde hukuk normu üzerinde durulmakta ve İslam hukuk normu kavramına ulaşabilmek amacıyla hukuk ve fıkıh normu kavramları incelenmektedir. Bu bölümde hukuk normu ve hukukilik kavramlarını açığa kavuşturmaya çalışan yazar, bunların anlaşılması için norm ve normatiflik kavramlarına değinmektedir. Eserde ilke, kanun, düstür, model anlamlarıyla açıklanan norm, olması gerekeni gösteren iradi ve fikri (ideal) değerlerin birer ifadesi olarak tanımlanmakta ve normun işlevinin bir davranışı açıklamak ya da öğretmek

değil, onu belli bir düzene bağlamak ve etkilemek suretiyle belli bir gayeye yöneltmek şeklinde olduğu belirtilmektedir. Talip Türcan'a göre, hukuk normunu salt mahiyet ve muhtevadan hareketle öteki normatif alanlardan tam olarak ayıracak bir tanım imkânının bulunmaması, onun biçimsel açıdan analiz edilmesini zorunlu kılmaktadır. Egemen iradenin beşeri davranışa ilişkin olarak öngördüğü talep, hukuk normunun düzenleme unsurunu oluşturmaktadır. Hukuk normu emredici ve tecviz edici, fıkıh normları ise emredici, tavsiye edici ve tecviz edici biçimde tasnif edilebilmektedir.

Türcan'a göre hukuk normunun en önemli unsurlarından biri olan yaptırım, aslında hukuk düzenine özgü olmayıp normatiflik niteliğine bağlı genel bir kavramdır. Normatif bir düzen olarak fıkhıta yaptırım, vahiy kaynaklı olması nedeniyle dünyevi ve uhrevidir. Fıkhın dünyevi yaptırım kavramı, hiçbir aşamada cebri nitelikte zorlama öngörmeyen hükümsüzlük biçimindeki yaptırım türlerini de kapsamaması nedeniyle, hukuki yaptırım kavramına bütünüyle denk düşmemektedir.

İkinci bölümde hukukilik kavramı üzerinde de duran Türcan, hukukiliği hukuk normlarını diğer toplumsal düzen kurallarından ayırt edecek nitelik olarak tanımlayarak, pozitif düzeyde bir hukuk düzeni tanımının, kamusal kudrete dayalı yaptırım kriteri esas alınarak yapılabileceği söylemektedir. İslam hukukunda ise hukukilik tanımı için, yaptırım ve aidiyet kriterleri esas alınabilmektedir.

Üçüncü bölümde İslam hukukunda hukuk normlarının geçerliği sorunu tartışılmıştır. Türcan'a göre bir normun hukukiliği aynı zamanda onun geçerli olduğu anlamına gelmemektedir. Bir norm hukuk normu olduğu halde geçerli olmayabilmektedir. Geçerlilik hukuktan ayrı ancak ona bağlı bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Hukuki geçerlilik "hukuk normlarının pozitif düzeyde hüküm doğurucu ve bağlayıcı olma hali" biçiminde tanımlanabilir. Bu itibarla hukuki geçerlilik yalnızca pozitif hukuka ilişkin bir niteliktir. Türcan'a göre, İslam hukuk biliminde hukukilik ve devletsellik kavramları arasında bir irtibat kurulduğu anlaşılmaktadır. Klasik dönem İslam hukukçularına göre pozitif düzeyde hukuk düzeni, hakkında icmâ' gerçekleşmiş hükümler ile yargı kararlarınca temsil edilmektedir. Ancak müellifin söylediklerinin yanında İslam hukukunun ilk dönemler hariç genel olarak devlet otoritesinden uzak teşekkül ettiğini düşünmek gerekmektedir.

Türcan'a göre yapılan analiz neticesinde ulaşılan kriterler, İslam hukuku bakımından da hukuk normları ile din ve ahlak normları arasında belli ölçüler dahilinde bir ayırımın yapılabileceğini göstermektedir. Ancak belirtmek gerekir ki müellife göre, hukuk normlarını, din ve ahlak normlarından ayırmak için öngörülen kriterler, İslam hukukunun yalnızca pozitif düzenine yöneliktir. Nihai değerler ve gayeler bakımından hukukun, din ve ahlaktan ayırt edilmesi elbette mümkün değildir.

“İslam’da hukuk ve din kurallarının ayrımı sorunu” adlı kutlu doğum tebliğinde de aynı meseleyi gündeme getiren yazar, dini değerlerin hukuka kaynak olması, hukuk kurallarının da din kuralları gibi telakki edilmesini gerektirmediğini söylemektedir. Türcan’ın yapmış olduğu bu değerlendirmede İslam hukukunu pozitif yönüne vurgu yapması dikkatleri çekmektedir. Müellifin söylediklerinin yanında zihinlerde “Nihai değerler ve gayelerin ötesinde vahiy kaynaklı İslam hukuk normlarının din kurallarından ayırt etmek ne derece mümkündür?” sorusu uyanmaktadır. Pozitif değerler açısından ele alındığında bile İslam hukuku İslam dininden ayrı telakki edilebilir mi? Kanaatimizce İslam hukuku söz konusu olduğunda öncelikle bu soruların cevaplarının zihinlerde netleşmesi gerekmektedir. İslam dininin tanımı, kapsamı ve sınırlarının ne olduğu bu bağlamda cevaplanması gereken sorulardandır. Ayrıca İslam hukukunun şer’iliği veya şer’i karakterin ne anlama geldiği hususu dikkat edilmesi gereken konulardandır. Bilindiği üzere fıkıh usulcülerini bireyin, itikad/tasdik alanı dahil hiçbir davranışını şer’i değerlendirmenin dışında görmemektedirler. Zira fıkıhî amel kaydıyla tanımlamaları bunu göstermektedir. Türcan’a göre şer’ilik, bireye ait her türlü davranışın ilahi irade açısından değer hükmünü gösterme/temsil etme anlamı itibariyle kuşatıcıdır. Yani şer’ilik kavramının klasik doktrinde geniş anlamda, değişen değişmeyen ve zannî-katî ayrımından sarf-ı nazar edilmek kaydıyla dinilik, ilahi iradeyle ilgili ve ona uygun olma karşılığı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Küreselleşen Çağda İslam

Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010, 332 s.

Ferihan ÇAKAR*

Dini değerleri ve inanç sistemini yönlendiren temel faktörlerin başında, günümüz itibariyle küreselleşme gelmektedir. Küreselleşme, çok yönlü bir kavram olup gelecek nesilleri de yakından ilgilendirecek bir konumdadır. Bu bağlamda aşağıda tanıtımını sunmaya çalışacağımız eser küreselleşmenin ne olduğunu, etki alanını, küresel kurtuluşçu yaklaşım ve akımları, İslam düşüncesi etrafında inceleyen önemli bir çalışma olup; önsöz, takdimler, giriş, üç temel bölüm, bibliyografya ve kaynaklardan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde yazar, araştırmanın konusu, amacı, çalışmada kullanılan kaynaklar ve yöntem hakkında bilgi vermiş ve yapılan araştırmanın sınırlılıklarına değinmiştir. Araştırma küreselleşme ve bunun dini/İslami etkileşim alanını içermektedir. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı sorunlara ana hatlarıyla değinildikten

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Öğrencisi

sonra çalışmada mümkün olduğunca birinci el kaynak kullanıldığı ve ileri sürülen görüşlerin olabildiğince kaynaklarla desteklenmeye çalışıldığı ifade edilmiştir.

Birinci bölümde yazar, küreselleşme hakkında genel bilgiler vermiş ve küreselleşmenin hem kültürel hem iktisadi hem de siyasal bir süreç olduğuna dikkat çekmiştir. Biçer'e göre küreselleşmenin kapsamlı bir içeriğe sahip olmasından dolayı, tanımında fikir birliği sağlanamamıştır. Yazar aynı zamanda küreselleşmenin evrensellelikle ilişkisine de değinmiş ve bu iki kavramın çoğunlukla aynı anlamda kullanıldığını da ifade etmiştir. Küreselleşme; bütün dünyaya yayılmış ve herkesi kapsayan bir olgu olması sebebiyle onun temel dinamiklerini sınırlamanın zorluğu üzerinde de durulmuştur. Araştırmacıların ilgi yoğunluğu alanına göre farklılık göstermekle beraber ekonomi en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Ana dinamiklerden biri de teknolojik gelişmeler olmakla birlikte kapitalist dünya ekonomisinin geliştirdiği ve dayattığı yeni bir üretim ve tüketim sonucu oluşan kültür de küreselleşmenin temel dinamikleri arasında gösterilmektedir. Küreselleşme başlığını taşıyan bu bölümde bazı araştırmacıların küreselleşmeyi ele alışlarına ve bu konudaki görüşlerine de sistematik bir şekilde değinilmiştir. Yazar, bununla beraber küreselleşmenin yerelleşme üzerindeki etkisini de inceleyerek, küreselleşmeyi olumlu görenler ve olumsuz yaklaşanların konuyu işleyişlerini ele almıştır.

Küreselleşme ve Din başlığını taşıyan ikinci bölümde dinin insan ile birlikte var olan bir realite olduğuna değinildikten sonra, küreselleşmenin birçok alanda kendisini gösterdiğine ve dinin de bu alanların kapsamı dâhilinde olduğuna işaret edilmiştir. Küreselleşmenin dine karşı hangi boyutlarda etki ettiğinin üzerinde durulmuş ve zaman zaman bazı araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Genel kabule göre bütün büyük dinler küreselleşmeden etkilenmiştir. Ancak evrensel bir yapıya sahip olan İslam dininin nispeten de olsa farklı olduğuna dikkat çekilmiştir. Yazar, İslam dünyasında küreselleşmeye karşı çıkanların ve bunun yanında olumlu yanlarının olduğunu söyleyenlerin açıklamalarına ve ileri sürdükleri gerekçelere de yer vermiştir. Aynı zamanda küreselleşen dünyada dinin geleceği hakkındaki görüşler de ele alınmıştır. İslam dünyasının küreselleşme karşısında ne tür bir tavır takındığına detaylı bir şekilde değinilmektedir.

İkinci bölümün sonunda yer alan değerlendirme kısmında, küreselleşme ile ilgili çeşitli kurumların yayınlamış olduğu geleceğe yönelik projelerde geçen öngörüler hakkında bilgi verilmiştir. Yazar bu verilerin birer varsayım olduğunu hatırlatmakla birlikte güçlü birer öngörü olduğunun da altını çizmektedir.

Kurtuluşçu Dini Küresel Yaklaşımlar ismini taşıyan üçüncü bölümde küreselleşme ile ilişkili olarak insanlığın ihtiyaç duyduğu kurtuluşçu akımlar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda ileri sürülen çoğulculuk, sekülerizm, küresel ahlak ve

yeniçağ dini olmak üzere dört tezden bahsedilmiştir. Başlangıçta dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk akımları kelam bağlamında değerlendirilmiş ve Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar açısından ele alınıp incelenmiştir. Yazar kurtuluş teorileri olarak nitelendirilen akımları ayrı başlıklar halinde ele almış, araştırmacıların konuya yaklaşımlarını ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir. Çoğulculuk anlayışının temsilcilerinin daha çok Hıristiyanlar olduğuna, Yahudiliğin ise çoğulculuk ve kapsayıcılık arasında bir anlayış barındırdığına değinilmiştir. Aynı zamanda bu düşüncenin İslam teolojisindeki yeri de tartışılmış ve konu ayetler ve hadisler ışığında sunulmuştur. İnanç ve değer yargıları bazında İslam dininin yapısının çoğulculuk ile bağdaşır olmadığı ancak sosyal ilişkiler ve münasebetler bağlamında ahlaki boyutun daha öncelikli olduğu ifade edilmiştir. Nitekim kelam verileri açısından İslam dininin dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk sınıflandırmasından birisine katılması çok tutarlı gözükmemektedir. Bölümün devamında sekülerlik kavramı üzerinde durulmuş, yapısı, tarihsel arka planı ve çeşitli merhaleleri hakkında bilgiler verilmiştir. Sekülerleşme ve İslam arasındaki ilişki çeşitli veriler doğrultusunda incelenmiştir. Yazar daha sonra küresel ahlak konusunda, ahlak kelimesinin kapsamına değinmiş ve küresel etiğin boyutları hakkında bilgiler vererek evrensel ahlak kurallarının aynı zamanda dini normlar olarak da kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Ahlaki değerler konusunda çeşitli İslam düşünürlerinin görüşlerine yer verilerek mesele kelami açıdan ele alınıp incelenmiştir.

Dünyadaki değişimlerin modernleşmenin etkisiyle, mevcut dinlerin yetersiz kalmış olduğu düşüncesi yeni bazı dinleri ortaya çıkarmıştır. Bunlar Yeniçağ Dini Akımları olarak isimlendirilmektedir. Yazar, ortaya çıkan bu akımları geniş bir pencerede incelemiş ve temel felsefeleri hakkında bilgi vermiştir. Aynı zamanda UFO Tarikatlarının ortaya çıkışı ve temel niteliklerine de değinilmiştir. Bu tarikatlar, uzaylı ve bilinmeyen varlıklardan mesaj aldıklarını ileri sürmekte ve potansiyel şiddet olgusunu da kendilerinde bulundurmaktadır. Yazar burada Yeniçağ Dini Akımlarının küreselleşme ile yakın ilişkisine de dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bu akımların İslam teolojisi açısından tehlikesine işaret edilmekle birlikte Hıristiyan ve Yahudilik için de sorun oluşturduğu ifade edilmektedir.

Bir UFO kültü kitabı 'Bilgi Kitabı' başlığı adı altındaki ek bölümde yazar, Türkiye'de bilinmeyen varlıklar tarafından yazdırıldığı ileri sürülen iki tane Bilgi kitabından, Vedia Bülent Çorak'a ait olan çalışma hakkında bilgiler vermiş ve temel niteliklerini anlatmıştır. Bununla beraber UFO tarikatlarında görülen niteliklerden söz edilmiş ve Yeniçağ Dini Akımlarının en belirgin özelliklerinden birinin de beyin yıkama eylemi olduğunun altı çizilmiştir. Yazar, Bilgi Kitabı'nın, genel itibarıyla UFO tarikatlarının bütün özelliklerini yansıtmaya birlikte, Batı kökenli Uzay tarikatlarının bir uzantısı olduğunu ifade etmek suretiyle kitabını sonlandırmıştır.

Sonuç olarak küreselleşme ve beraberinde getirdiği gelişmeler ile ilgili önemli bir çalışma olan bu eser, aynı zamanda kelam ilminin, küreselleşme ile yakından ilişkili olarak günümüz itibariyle ortaya çıkan sorunlara, nasıl bir yöntem ve işlevsellikle yaklaşması gerektiğine de ışık tutmaktadır.